ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XI ԵՎ XV ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

ԽՈՐԻԿՅԱՆ Հ. Գ.

Պատմահայր Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աքեմենյան Պարսկաստանի XI սատրապությանը, գրում է. «Կասպերը, պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները մեկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ: Սա էլ տասնմեկերորդ նահանգն էր»[1]: Պատմահայրը կասպերին հիշատակում է նաև XV սատրապության մեջ. «Սակերը և կասպերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր»[2]: Կասպերին հեղինակը հիշատակում է նաև Քսերքսեսի հունական արշավանքին մասնակցող ցեղերի ու ժողովուրդների շարքում. «Կասպերը արշավել էին այծենի հագած, և իրենց տեղական եղեգնյա աղեղներով ու ակինակներով զինված: Նրանց հանդերձանքը այսպիսին էր, իսկ նրանց առաջնորդն էր Արտյուփիոսի եղբայր Արիոմարդոսը»[3]: Կասպերը և պարեկանիները, ըստ Պատմահոր, տրամադրել էին նաև հեծյալներ, որոնք նույնպես զինված էին իրենց հետևակի նման[4]: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ արշավանքին մասնակցում էին նաև սակերը. «Բակտրիացիները արշավում էին, գլուխներին մեդական գլխարկների նման գլխարկներով և եղեգնյա տեղական աղեղներով ու կարճ նիզակներով: Իսկ սակերը, որոնք սկյութներ են, գլուխներին կրում էին սրածայր բարձր գդակ, հագնում անդրավարտիք և զինված էին իրենց տեղական աղեղներով, դաշույններով, ինչպես նաև սագարիս (կոչված) սակրերով: Սրանց, որոնք սկյութներ էին, կոչում էին ամյուրգյան սակեր: Բակտրիացիներին ու սակերին առաջնորդում էր Հյուստասպեսը, Դարեհի և Ատոսսայի՝ Կյուրոսի դստեր, որդին»[5]: Բերված վկայություններում, ինչպես տեսնում ենք, կան որոշակի հակասություններ: Եթե սատրապությունների ցուցակում Հերոդոտոսը հիշատակում է կասպերի երկու առանձին խմբերի մասին, ապա Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ կասպերը հիշատակվում են որպես մեկ միասնական խումբ, որը հանդես է գալիս մեկ հրամանատարության ներքո: Ըստ որում, ինչպես կտեսնենք ստորև, կասպերի մյուս հատվածը ևս հիշատակվում է այդ արշավանքի ժամանակ, միայն թե այլ անվամբ:

XI սատրապության կասպերին ուսումնասիրողները սովորաբար առանձնացնում են XV սատրապության կասպերից: XI սատրապության կասպերին ուսումնասիրողների մեծ մասը տեղադրում է Կասպից ծովի հարավարևմտյան

---

[1] **Հերոդոտոս,** Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը **Սիմոն Կրկյաշարյանի**), Ե., 1986, III, 92:

[2] Նույն տեղում,III, 93:

[3] Նույն տեղում, VII, 67:

[4] Նույն տեղում, VII, 86:

[5] Նույն տեղում, VII, 64:

ափերին՝ Ափշերոնի թերակղզուց դեպի հարավ[6]: Կասպերին տեղադրում են նաև Կասպից ծովի հարավային առափնյա շրջանում՝ Մարաստանից հյուսիս-արևելք[7]: Ե. Հերցֆելդը կասպերին տեղադրում է Կասպից ծովից հարավ-արևմուտք և հարավ՝ կարծելով, որ այս կասպերի անունից է առաջացել Կասպիական դռներ անվանումը[8]: Կան, ըստ էության, երկու Կասպիական դրունք, մեկը՝ Ռագայի մոտ, իսկ մյուսը՝ Թալիշի լեռներում: Նշենք, որ այս տեսակետները հետազոտողները հիմնավորում են սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով: Սակայն սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը, օրինակ, Հ. Սվազյանին հիմք է տվել XI սատրապությունը տեղադրելու Այսրկովկասում, որը հյուսիսից ամփոփված է եղել Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերի, արևելքից՝ Կասպից ծովի, հարավից՝ Կուր գետի, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետի միջև: Այս տարածքում, ըստ հեղինակի, պետք է փնտրել նաև կասպերի հետ հիշատակվող պավսիկներին, պանտիմաթներին և դարեյտներին[9]: Սակայն, եթե ելնենք միայն այն իրողությունից, որ դարեյտների տեղադրությունը սկզբնաղբյուրներում հստակ է (տե՛ս ստորև), ապա այս տեսակետը քննություն չի բռնում: Ի. Դյակոնովը կասպերի զգեստը և սպառազինությունը բնորոշ է համարում նաև մ.թ.ա. I հազարամյակի մանացիների և մարերի համար[10], այսինքն՝ նրանց համարում է այսրկովկասյան ցեղ: Հեղինակը ենթադրում է, որ պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները եղել են միգուցե կադուսիների (կատիշներ - Խ. Հ.) և մյուս անարիակների առանձին ցեղեր, որոնք բնակվել են հյուսիսում, իբր, ուտիների և աղվանների և արևելքում՝ վրկանների միջև ընկած մերձկասպյան տարածքում[11]: Ի. Ալիևը բոլոր երեք ցեղերին տեղադրում է հին Կասպիանեի հարևանությամբ[12]:

Ուսումնասիրողների շրջանում կարծիքները բաժանվում են նաև XV սատրապության տեղադրության հարցում: Որոշ հետազոտողներ XV սատրապության կասպերին հատկացնում են Հինդուքուշից հարավ ընկած շրջանները (Քաֆիրիստան-Նուրիստան և Չիտալ)[13]: Վ. Ստրուվեն XV սատրապության կասպերին տեղադրում է Արալյան ծովից արևելք (ընդ որում՝ Արալյան ծովը դիտարկելով որպես Կասպից ծովի շարունակություն): Նա կարծում է, որ կասպերը նույնանում են սակերին, որոնք բնակվում են Սոգդից այն կողմ, և Դարեհ I-ի օրոք կազմել են ծովից այն կողմ գտնվող սակերի հատուկ շրջանը: Ըստ հեղինակի,

---

[6] **Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.,** *Народы нашей страны в “Истории” Геродота, М., 1982, с. 196, прим. 101* (այսուհետև՝ *Д. К. Ш).*

[7] Նույն տեղում:

[8] **Herzfeld E.,** *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 196.*

[9] **Սվազյան Հ.,** Կասպերի ցեղային միություններն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում (մթա. VI դ.- մթա. IV դ.), (ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1983, N 6, էջ 89):

[10] **Дьяконов И. М.,** *История Мидии, М.-Л., 1956, с. 103, 364.*

[11] Նույն տեղում, էջ 447:

[12] **Алиев И.,** *История Мидии, Баку, 1960, с. 104, прим. 9.*

[13] *Д. К. Ш., էջ 196, ծնթ. 101:*

Արալյան ծովից արևելք գտնվող այս սակերին հույն հեղինակներն անվանում էին մասսագետներ և դահեր, որոնցից ծովափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են կասպեր[14]: Պատմագիտության մեջ առաջարկություններ են եղել **κά** *σπιοι*-ն ուղղել **κά** *σπειροι*, **κά** *σιοι*, *Πάκτυες*[15]*:* Հ. Շտեյնը հրաժարվում է լուծել կասպերի հարաբերության հարցը **κά***σπειροι*-ին կամ **κά***σπεραϊοι*-ին, կամ էլ Կասպապյուրոս-Քաբուլին և սրբագրում է *Πάκτυες*[16] *:*

Սակայն այս առաջարկություններն ավելի շուտ նոր հարցեր են ծնում, քան պատասխան տալիս քննարկվող հարցերին: Ուսումնասիրողների շրջանում փորձեր են եղել նաև XV սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում[17]: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս վերջին ուսումնասիրությունները, Այսրկովկասում և՛ XI, և՛ XV սատրապությունների տեղադրության ամեն մի փորձ մատնված է անհաջողության: Անդրադառնալով կասպերի խնդրին՝ Բ. Հարությունյանը ցույց է տվել, որ Կովկասյան լեռների և Կուր գետի միջև ընկած տարածքում գտնվել է XVIII սատրապությունը[18]: Հետևաբար, պետք է ճիշտ լինեն այն ուսումնասիրողները, որոնք առաջարկում են XI և XV սատրապությունները տեղադրել Միջին Ասիայում:

Ու. Հաուն և Ջ. Ուելսը ենթադրել են, որ XV սատրապության կասպերը կարող են լինել Քաշմիրի բնակիչները, թեև նման տեղադրությունը համարել են կասկածելի: Միաժամանակ, նրանք ենթադրում էին, որ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են Վրկանին, որի բացակայությունը սատրապությունների ցուցակում զարմանք է հարուցում[19]: Համաձայնվելով այս ենթադրության հետ՝ Բ. Հարությունյանը փորձում է ապացուցել, որ XI սատրապությունը գտնվել է Վրկանի և շրջակա տարածքներում[20]: Ա. Հակոբյանի կարծիքով ևս, XI սատրապությունը գտնվել է Վրկանում, իսկ XV սատրապության սակերին նույնացնելով Հերոդոտոսի «ամյուրգյան սկյութներին», որոնք Բեհիսթունի արձանագրության «հաումավարգյան սակերն» են, տեղադրում է վրկաններից հյուսիս՝ արևմտյան Թուրքմենիայի ներքին շրջաններում: Նրա կարծիքով, երկու սատրապությունների կասպերը պետք է հարևաններ լինեին, քանի որ Քսերքսեսի բանակում կռվել են

---

[14] **Струве В. В.,** *Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968, с. 55, 110.*

[15] Դ. Կ. Ш., էջ 395, ծնթ. 764:

[16] Նույն տեղում, էջ 196, ծնթ. 101, էջ 395, ծնթ. 764:

[17] **Тер-Мартиросов Ф. И,** *Границы ахеменидских владений в Закавказье (*Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1998, *3, էջ 140):* **Меликов Р.**, *Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IVвв. до н. э.), Баку, 2003, с. 103.*

[18] ***Հարությունյան Բ. Հ.,*** Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ (Հանդէս Ամսօրեայ Վիեննա, 1999, էջ 45-114):

[19] **How W. W., Wells J.,** *A Commentary on Herodotus, Oxford, 1928, I-II. տե՛ս Դ. Կ. Ш.,* էջ 196, ծնթ. 101:

[20] **Հարությունյան Բ. Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 87-98:

միևնույն ջոկատում[21]: Սակայն հեղինակի ենթադրությունը դժվար չէ մերժել հետևյալ կարևոր իրողությամբ: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ «յուրաքանչյուր ազգի նա (Դարեհ I-ը - Խ. Հ.) կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը»[22]: Այս տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ պարսից արքունիքի նպատակը եղել է ոչ թե որևէ էթնոսի բաժանումը տարբեր սատրապությունների միջև, այլ մի քանիսին մեկ վարչական շրջանի մեջ միավորելը: Ուստի և Ա. Հակոբյանի կողմից XI սատրապության հարևանությամբ XV սատրապության տեղադրությունն անընդունելի է: Ի. Դյակոնովը XV սատրապության կասպերին տեղադրում է Կասպից ծովից արևելք՝ մերձկասպյան սակերի հարևանությամբ, իսկ նույն սատրապության սակերը Բեհիսթունի արձանագրության *Sakչ* երկրի ժողովուրդն է: Ինչևէ, ուսումնասիրողը XV սատրապության հարցը բաց է համարում[23], և այդ բացը կփորձենք լրացնել մեր քննության արդյունքներով: XI և XV սատրապությունների տեղադրության վերաբերյալ քննության առնենք մի քանի խնդիրներ: XI սատրապության ցեղերից առավել հստակ տեղադրվում են դարեյտները, որոնց Պտղոմեոսը տեղադրում է Կասպից ծովից հարավ՝ ներկայիս Ռեյ (պատմական Ռագա) քաղաքի մերձակայքում[24]: Պավսիկները, մեր կարծիքով, Պոմպոնիոս Մելայի պեստիկներն են (*Pestici*), որոնք հիշատակվում են ամարդների և դերբիկների միջև: Մեկ այլ կապակցությամբ պատմիչը, խոսելով Յաքսարտի և Օքսոսի մասին, գրում է, որ երկրորդը, արևելքից արևմուտք հոսելով առաջին անգամ շրջվում է դահերին մոտ և հոսանքն ուղղելով դեպի հյուսիս՝ գետաբերանը բացում է ամարդների և պեսիկների (Paesicas) միջև[25]: Գրեթե կասկած չի մնում, որ Մելայի երկրորդ հիշատակության պեսիկները նույն պեստիկներն են: Ամարդները կամ մարդերը զբաղեցրել են ներկայիս Կըզըլ-Ուզեն գետի (պատմական Ամարդոսի) միջին և ստորին հոսանքի շրջանները մինչև գետաբերան, իսկ դերբիկները բնակվել են Կասպից ծովի մերձափնյա շրջանում՝ վրկաններից հյուսիս: Ելնելով XI սատրապության ցեղերի թվարկման հաջորդականությունից՝ պավսիկները պետք է գտնվեին կասպերից հարավ և հարավ-արևմուտք: Օքսոսը Մելայի երկրորդ հիշատակության մեջ նույնանում է ոչ թե այսօրվա Ամու-Դարյային, այլ Ատրեքին կամ ավելի ճիշտ՝ Գորգանին: Պլինիոս Ավագը պեստիկներին հիշատակում է որպես սկյութական ցեղ[26]: Պավսիկների հետ

---

[21] **Հակոբյան Ա.**, Կասպերի և Կասպիանա (Կասպք) մարզի տեղադրության մասին (ԼՀԳ, 1983, N 1, էջ 91), Նույնի՝ *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, с. 45-46.*

[22] Հերոդոտոս, III, 89:

[23] **Дьяконов И. М.,** նշվ. աշխ., էջ 360:.

[24] *Claudii Ptolemaei Geographia, edidit Carolus Fredericus Augustus Noebbe, tom I, Lipsiae, 1843, lib. VI, cap. 2, § 6.*

[25] **Латышев В. В.**, *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе [Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1949, N 1, с.284-285].*

[26] *ВДИ, 1949, 2, с. 306.*

նույնանում են նաև Պտղոմեոսի պասիկները[27]: Ելնելով ասվածից՝ կարելի է կարծել, որ պավսիկները գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին, համենայն դեպս, դարեյտներից արևելք, և եղել են սկյութական ցեղ:

Վերևում նշեցինք, որ ըստ պատմագիտական գրականության մեջ եղած կարծիքի՝ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են Վրկանին: Որոնք են այն կռվանները, որոնք կարող են տվյալ տեսակետի հիմք լինել: Չնայած վրկանները սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակում չեն հիշատակվում, Պատմահայրը տեղյակ է նրանց գոյությանը: Ըստ Հերոդոտոսի՝ «Ասիայում կա մի դաշտավայր, բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմներին և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային»[28]: Պատմահոր մյուս հաղորդմամբ «Հյուրկանները ևս զինված էին պարսիկների նման, նրանց առաջնորդն էր Մեգապանոսը, որը հետագայում դարձավ Բաբելոնի կառավարիչ»[29]: Հերոդոտոսի առաջին տեղեկությունից երևում է, որ քորասմների և պարթևների միջև հիշատակվող հյուրկանները գտնվել են Կասպից ծովի հարավարևելյան շրջանում, իսկ երկրորդ հիշատակության մեջ միևնույն սպառազինությունը ցույց է տալիս հյուրկանների և պարսիկների ընդհանուր իրանական ծագումը և, բացի այդ, կարևոր է նկատի ունենալ, որ հյուրկանները Քսերքսեսի բանակում հիշատակված են պարսիկներից, մեդացիներից, կիսսիացիներից հետո, որը ցույց է տալիս Աքեմենյան տերությունում նրանց տեղը և դերը: Հերոդոտոսի տեղեկությունների պարզաբանման կարևոր սկզբնաղբյուր է Բեհիսթունի արձանագրությունը, որտեղ Վրկանը չի հիշատակվում հպատակ երկրների թվում, սակայն նշվում է նույն արձանագրության մեկ այլ հատվածում. «Պարթևն ու Վարկանան իմ (Դարեհ I-ի - Խ. Հ.) դեմ ապստամբեցին և հարեցին Ֆրավարտիշին»[30]: Ինչպես երևում է, Պարթևստանն ու Վրկանը կազմել են մեկ երկիր, որի կառավարիչը մինչ ապստամբությունը եղել է Վշտասպը՝ Դարեհ I-ի հայրը: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը հայտնում է, որ այդ է իր կատարածը Պարթևստանում: Ուստի պետք է կարծել, որ Վրկանը մտել է Պարթևստանի մեջ: Համեմատության համար նշենք, որ Մարգիանա երկրում ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը կրկին հայտնում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում[31]: Հետևաբար, Մարգիանան մտել է Բակտրիայի մեջ, և պատահական չէ, որ նույնպես չի հիշատակվում Բեհիսթունի արձանագրության հպատակ երկրների շարքում: Ֆրավարտիշի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Վրկանն առանձնացվում է Պարթևստանից, իսկ վերջինս մտնում է XVI սատրապության մեջ: Սակայն Դարեհ

---

[27] **Claudii Ptolemaei** *Geographia, VI, 12, 4.*

[28] **Հերոդոտոս**, III, 117:

[29] Նույն տեղում, VII, 62:

[30] **Kent R. G**., *Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon. New Haven, 1953, p. 124, 127,* **Lecoq P.**, *Les inscriptions de la Perse achəmənide, Paris, 1997, p. 200.*

[31] **Kent R.G.,** նշվ. աշխ., էջ 127, **Lecoq P**., նշվ. աշխ., էջ 201-202:

III-ի օրոք Վրկանը և Պարթևստանը կրկին հայտնվում են մեկ սատրապության մեջ[32]:

Կասպ-վրկան նույնությանը Բ. Հարությունյանը անդրադառնում է հետևյալ տեսանկյունից: Ըստ նրա՝ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ հիշատակվող վրացական Վարջանը (Իբերիան կամ Վիրքը - Խ. Հ.) պետք է սերտ աղերս ունենա Վրկան կամ Վարկան երկրանվան հետ, և հետաքրքիր է նաև, որ Վիրքի Վարջան անվանը ուղեկցում են Կասպի քաղաքի և Կովկասյան լեռներին տրված Կասպիական լեռներ անվանումները: Շարունակելով միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ Վարկանը կամ Վարգանը պետք է ծագեր «գայլ» բառից և նշանակել է «Գայլի երկիր», ուրեմն էթնոնիմը առաջացել է ցեղային տոտեմ հանդիսացած «գայլ» անունից: Բ. Հարությունյանը ենթադրում է, որ կասպ-վրկանների մի մասը, դատելով կցկտուր անուղղակի նյութից, հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով Վրկան-Վարկան-Վարջան, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ Կասպի անունը, և կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղաշարժը կատարվել է, թերևս, Դարեհ I-ի վարչական վերակառուցումներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո՝ հիմք ունենալով կասպերի Հյուսիսային Կովկասում գտնվելը[33]: Ասվածը ցույց է տալիս, որ կասպ-վրկան նույնության հնարավորությունն ինչպես տրամաբանական էր Վրկանից աշխարհի բնակչության համար, այնպես էլ իրական է Վիրքի առնչությամբ: Սկզբնաղ-բյուրներում կան որոշ տեղեկություններ, որոնք արձանագրում են վրկանների գոյությունն Այսրկովկասում: Հովսեպոս Փլավիոսը գրում է. «Իսկ թե ալանաց ազգը, որը բնակեցրել է Տանայիս գետը և Մեոտիս լճի շրջակայքը, սկյութացիներ են, մենք հայտնել ենք դեռ նախապես մեկ այլ տեղ: Ահա նրանք այդ ժամանակները նպատակ ունենալով արշավել Մեդիա և նրանից ավելի այն կողմ ընկած այլ վայրեր ավարառության համար, համաձայնության են գալիս հյուրկանների թագավորի հետ, որը տերն էր այն անցուղու, որ Ալեքսանդր (Մակեդոնացի) թագավորը փակել էր երկաթյա ամուր դարպասներով: Ու քանի որ այդ մուտքը նրանց տրամադրեց, ապա նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին մեդացիների վրա...»[34]: Հ. Մանանդյանը կարծում է, որ հյուրկանների թագավորը վրաց

---

[32] Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, էջ 116, 193 (Արիանոսի և Ռուփոսի աշխատությունները հայերեն հրատարակված են մեկ գրքով. «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987):

[33] **Հարությունյան Բ. Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 96-97: Տե՛ս նաև հեղինակի գրախոսությունը (**Рауф Меликов,** *Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.)*, (Գիտության գլոբուս, հ. 5, 2005, էջ 143-147): Պևտինգերյան քարտեզի *Caspiae* կայանը (ներկայիս Խոսպիան) Ախալքալաք քաղաքից հարավ (Տե՛ս **Манандян Я.,** *Круговой путь Помпея в Закавказье (Труды, т. V, Е., 1984, с. 226)*, մեր կարծիքով, կապված է կասպերի հետ: Հ. Մանանդյանը Դիոն Կասիոսի Ասպիսը ուղղում է *Καστίς* և նույնացնում *Caspiae* կայանի հետ (նույն տեղում, էջ 235): Հետաքրքիր է, որ Ե. Հերցֆելդը Կասպ անունը ուզում է տեսնել Կազբեկ լեռնագագաթի անվան մեջ (**Herzfeld E.,** *նշվ. աշխ., էջ 197):*

[34] **Հովսեպոս Փլավիոս**, Հրեական պատերազմի մասին (թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ **Ս. Մ. Կրկյաշարյանի**), Ե., 1976, էջ 52:

թագավորն է[35]: Մեր կարծիքով, դա չի բացառվում, սակայն Այսրկովկասի արևելքում կասպ-վրկանների առկայությունը կարող է վերաբերել հենց նրանց, եթե անցուղին նույնացնենք Դերբենդի լեռնանցքի հետ, եթե իհարկե խոսքը չի վերաբերում Ալանաց դռներին: Առավել հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Դիոնիսիոսը. «Փասիսը,- գրում է նա,- սկիզբ է առնում Արմենական լեռից: Նրանից հյուսիս-արևելք՝ Կասպից և Եվքսինյան ծովերի միջև, ընկած է պարանոց: Նրա վրա ապրում է իբերներ արևելյան ժողովուրդը, որոնք մի ժամանակ արևելք էին եկել Պիրենեյներից և դաժան պատերազմի մեջ մտել հյուրկանների հետ...»[36]: Սույն վկայությունը վերաշարադրում է նաև Եվստաթիոսը, ըստ որի՝ Արմենական լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Փասիսը, գտնվում է Հյուրկանիայի սկզբին («այնտեղ որտեղ սկսվում է Հյուրկանիան»), և հյուրկաններին համարում արևելյան իբերների բնական թշնամիները[37]: Արմենական լեռը համապատասխանում է Մոսքական լեռներին, իսկ Փասիսը ներկայիս Ռիոնի գետի վտակ Ղվիրիլան է, որից հյուսիս-արևելք Հյուրկանիան է՝ Վիրքը: Բերված տեղեկություններում, ինչ խոսք, իբերները չեն կարող նույնանալ Պիրենեյների իբերների հետ, չնայած որ շատ հեղինակներ նրանց նույնացնում են, և այդ պատճառով էլ, ըստ էության, հյուրկանները կարծես թե բնիկներ են, երբ դատելով աղբյուրներից՝ նրանք էին գաղթել Այսրկովկաս: Ըստ Պոմպոնիոս Մելայի՝ Կյուրոս (Կուր - Խ. Հ.) և Կամբյուսես (Իորի - Խ. Հ.) գետերն առանձին-առանձին հոսում են իբերների և հյուրկանների հողերով, այնուհետև ծովից ոչ հեռու թափվում միևնույն գետը և մի հունով հասնում մինչև Վրկանից ծովածոց[38]: Վրկանների տակ կարելի է հասկանալ նաև աղվաններին, որպես աղվանական ցեղերից մեկը, եթե նկատի ունենանք գետի միջին և ստորին հոսանքը, սակայն նկատի ունենալով, որ Իորի գետի վերին հոսանքը գտնվել է Վիրքում, ապա վրկանները կտեղադրվեն կրկին Վիրքում: Ինչպես տեսնում ենք, որոշ հեղինակներ վրկաններին դեռևս տարբերել են իբերներից, երբ հետագայում երկու էթնոսները որոշակիորեն նույնացվում են: Հետաքրքիր է, որ սկզբնաղբյուրներում վրկանները հանդես են գալիս նաև բորկաններ[39], բարկաններ[40] անվանաձևերով, թեև տվյալ վկայություններում ներկայանում են

---

[35] **Մանանդյան Հ.,** Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության (Երկեր, հ. Բ, Ե., 1978, էջ 14), տե՛ս նաև **Հակոբյան Ա.Հ.,** Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների (ՊԲՀ, 1982, N 4, էջ 125):

[36] *ВДИ, 1948, N 1, с. 240.*

[37] Նույն տեղում, էջ 253:

[38] Նույն տեղում, 1949, N 1, էջ 289:

[39] **Դիոդորոս Սիկիլիացի**, Պատմական գրադարան (թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ **Ս. Մ. Կրկյաշարյանի**), Ե., 1985, էջ 17:

[40] **Ռուփոս,** Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, էջ 282: Բորկաններ-բարկաններ և հյուրկաններ հարցի մասին տե՛ս **Пьянков И. В.,** *"История Персии" Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э. (ВДИ, 1965, Œ2 с. 44-45):* Պատմագիտության մեջ փորձել են՝ նկատի ունենալով Վրկանի բացակայությունը Հերոդոտոսի սատրապությունների ցուցակում, Հերոդոտոսի պարիկանին նույնացնել հյուրկանի հետ (Տե՛ս **Olmstead A. T.,** *History of the Persian Empire, Third Impression, Chicago, 1960, p. 291),* որը Ի.Պյանկովը համարում է ավելորդ, քանի որ Վրկանը գտնվել է Պարթևստանի կազմում (նույն տեղում, էջ 45, ծնթ. 79):

որպես տարբեր ցեղեր: Թերևս այս հանգամանքը՝ միևնույն ժողովրդին երկու անուններով կոչելը, վկայում է վրկանների տեղաշարժի մասին, որի արտահայտությունն է սկզբնաղբյուրներում նույն ժողովրդին առանձին ցեղեր համարելը:

Կատարված քննությունը նոր լույս է սփռում Հերոդոտոսի տեղեկությունների վրա: Փաստորեն, այն, որ Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ վրկանները հիշատակվում են, ցույց է տալիս, որ XI սատրապության ցեղերը, բացի կասպ-վրկան կոնկրետ նույնացումից, հավաքական ամբողջությամբ ներկայացված են վրկանների անվան տակ: Միաժամանակ, կարելի է պնդել, որ XI սատրապության մնացած ցեղերը՝ պավսիկները, պանտիմաթները, դարեյտները, նույնպես ունեցել են իրանական ծագում և հանդես եկել մեկ անվան ներքո: Այսպիսով, կարող ենք պնդել, որ Քսերքսեսի բանակում կասպերի երկու խմբերը չեն միավորվել մեկ հրամանատարության ներքո, քանի որ դրանց մի հատվածը հիշատակված է բուն էթնանվամբ, իսկ մյուսը՝ ցեղային տոտեմ հանդիսացած «գայլ» անվամբ, որն աստիճանաբար դառնում է էթնոնիմ: XI սատրապության ցեղերը, ունենալով ընդհանուր ծագում, Քսերքսեսի բանակում հանդես են գալիս վրկաններ-«գայլեր» հավաքական անվան տակ, երբ սատրապությունների ցուցակում հիշատակվում են առանձին-առանձին: XI սատրապության մեջ կասպերին առաջինը նշելը ցույց է տալիս, որ նրանք «վրկանների» մեջ եղել են մեծաթիվը, որի շուրջ միավորվել են մյուս «վրկանները» (պավսիկներ, պանտիմաթներ, դարեյտներ), հետևաբար, թերևս, կարելի է մտածել, որ մինչև սատրապության ձևավորումը նշված ցեղերը կազմել են ցեղամիություն: Կասպ-վրկան նույնության պարզաբանումները միաժամանակ հնարավորություն են ընձեռում ճշտելու XV սատրապության տեղադրությունը:

Դատելով և՛ Հերոդոտոսի տվյալներից, և՛ պարսկական սեպագիր արձանագրությունների նկարագրության տրամաբանությունից՝ XV սատրապությունը, անկասկած, նույնպես գտնվել է Միջին Ասիայում: Բեհիսթունի արձանագրությունում Դարեհ I-ը թվարկում է իրեն ենթակա երկրները, որոնց թվում նաև, ըստ աշխարհագրական հերթականության, գալիս են Խորասմը, Բակտրիան, Սոգդիանան, Գանդարան, Սական (Սկյութիա - Խ. Հ.), Սատագուշը, Արաքոսիան, Մական[41]: Խորասմները, որոնք, համաձայն Հերոդոտոսի, այլ ժողովուրդների հետ XVI սատրապության հիմնական էթնոսներից մեկն էին, տեղադրվում են Խորեզմի շրջանում: Բակտրիան (XII սատրապության մեջ) ընդգրկել է ժամանակակից Հարավային Տաջիկստանը և Հյուսիսային Աֆղանստանը: Սոգդիանան (XVI սատրապությունում) Մարականադա կենտրոնով գտնվել է ժամանակակից Սամարղանդի և Բուխարայի շրջաններում: Ինչպես տեսնում ենք, Սոգդիանան ընկել է խորասմների և Բակտրիայի միջև, և պետք է, համաձայն աշխարհագրական հերթականության, հիշատակվեր Խորասմից հետո՝ Բակտրիայից առաջ: Գանդարան (VII սատրապությունում) տարածվել է Քաբուլի և Տաքսիլայի միջև ընկած շրջանում: Սատագուշը (VII սատրա-

[41] **Lecoq P.**, նշվ. աշխ., էջ 188, **Kent R. G.**, նշվ. աշխ., էջ 117:

պությունում սատտագյուտներն են) գտնվել է գանդարիներից հարավ: Արաքոսիան տեղորոշվում է ժամանակակից Ղանդահարի շրջանում: Վարչական առումով Արաքոսիան, որը չկա Հերոդոտոսի սատրապությունների ցուցակում, կարող էր մտնել XVII սատրապության մեջ, որտեղ, ըստ Հերոդոտոսի, մտնում էին պարիկանիները և Ասիայի եթովպացիները: Սական, որը արձանագրության մեջ հիշատակվում է Գանդարայի և Սատագուշի միջև, պետք է գտնվեր Գանդարայից հյուսիս և Բակտրիայից արևելք, քանի որ միայն այս դեպքում կունենանք այն ազատ տարածությունը, որտեղ կարող էր տեղադրվել Սակա երկիրը և Հերոդոտոսի նշած XV սատրապությունը: Տվյալ տարածքը համապատասխանում է ժամանակակից Հյուսիսային Տաջիկստանին և Ամու-Դարյայի վերին հոսանքի շրջանին՝ հարավում ձգվելով մինչև Հինդուքուշի լեռնաշղթան: Ուշագրավ է, որ Հերոդոտոսը ևս և՛ սատրապությունների ցուցակում, և՛ հույն-պարսկական պատերազմներին մասնակցող ցեղերի շարքում հիշատակում է միայն, այսպես ասած, սակերի մի հատվածին, որոնք երկու վկայությունների (III, 93, VII, 64) դեպքում էլ ակընհայտորեն կապված են Միջին Ասիայի հետ: Սա նշանակում է, որ և՛ Բեհիսթունի սակերը (Sakչ երկրի բնակիչները), և՛ Հերոդոտոսի սակերը բացարձակապես նույնանում են: Այդ նույնացումը երկու տարբեր աղբյուրներում արտացոլված է նաև հետևյալ կերպ: Դարեհ I-ի Պերսեպոլսի արձանագրություններից մեկում Գանդարայից, Հի(ն)դուշից հետո հիշատակվում են հաումավարգյան և «սրածայր գդակավոր» սակերը[42]: Գանդարայի տեղադրությունը վերևում արդեն նկարագրել ենք: Հի(ն)դուշը (կամ Սինդ) հնդիկների՝ Ինդոսի արևմտյան ափի բնակիչների երկիրն է: Հաումավարգյան և *tigraxaudã* սակերը փաստորեն իրենց աշխարհագրությամբ համապատասխանում են Բեհիսթունի արձանագրության Sakչ երկրին: Այս իրողությունը պարզ արտացոլվել է նաև Հերոդոտոսի երկում: Պատմահայրը միևնույն վկայության մեջ թեև ոչ ուղղակի հիշատակում է, ընդ որում՝ բակտրիացիներից հետո, երկու խումբ սակերի մասին «սրածայր բարձր գդակավոր» և ամյուրգյան[43]: Տվյալ տեղեկության մեջ չնայած Հերոդոտոսը խոսում է միայն սակ-սկյութների մասին և այն էլ ընդհանրական ձևով, կա որոշակի տարբերակում (ամյուրգյան սակեր), որոնց հետ արտացոլված են նաև հաումավարգյան սակերը, որոնք իրականում Հերոդոտոսի հիշատակած ամյուրգյան սակերն են, և *tigraxaudã* սակերը, որոնք Հերոդոտոսի այն սակ-սկյութներն են, որոնք նկարագրության մեջ բնութագրվում են նաև իրենց «սրածայր բարձր գդակներով»: Սակերի մեր առաջարկած տեղադրության օգտին կարող է վկայել Դարեհ I-ի հետևյալ արձանագրությունը. «Դարեհ թագավորն ասում է. «Սա է թագավորությունը, որին ես տիրում եմ՝ Սկյութիայից, որը Սոգդիանայի այն կողմում է, մինչև Քուշ (Եթովպիա - Խ. Հ.), Սինդից (Հնդկաստանից - Խ. Հ.) մինչև Սարդես (Լյուդիա - Խ. Հ.), որը շնորհել է ինձ Ահուրամազդան, աստվածներից մեծագույնը: Թող պահպանի Ահուրամազդան ինձ և իմ արքա-

[42] **Kent R. G.,** նշվ. աշխ., էջ 137: Հմմտ. նաև այլ արձանագրությունները:
[43] **Հերոդոտոս,** VII, 64:

յական տունը»[44]: Ինչպես տեսնում ենք, Սոգդիանայից այն կողմ (արևելք - Խ. Հ.) գտնվող Սկյութիա-Սակա երկիրը, իրոք, համապատասխանում է XV սատրապության սակերին: Այս առումով հետաքրքիր է մատնանշել, որ Արիանոսը և Ռուփոսը նույնպես ունեն բազմաթիվ տեղեկություններ սկյութների մասին, որոնք հիշատակվում են և՛ բակտրիացիների հետ, և՛ նրանց հարեվանությամբ (Տանայիս-Յաքսարտայի, ներկայիս Սիր-Դարյայի աջ ափին), և՛ սոգդերի հարևանությամբ[45]: Սկյութների մասին նրանց տեղեկությունները թեև ունեն ընդհանուր բնույթ և լայն աշխարհագրություն, ակնհայտ է, որ որոշ վկայություններում սկյութները գտնվել են XV սատրապության մեր տեղադրության սահմաններում: Մեր կարծիքով, Ալեքսանդրիա Էսքադան (Հեռավոր) հիմնադրելիս Ալեքսանդրը պետք է գործ ունենար Սակա երկրի բնակիչների հետ:

Ինչ վերաբերում է կասպերին, որոնց մի հատվածը հիշատակվում է XV սատրապության մեջ, ապա նրանք, ելնելով Հերոդոտոսի տեղեկություններից, ևս պետք է տեղադրվեն Պարսից տերության ծայր հյուսիս-արևելքում՝ սակերի, գանդարների և բակտրիացիների հարևանությամբ: Ինչպես երևում է նրանց սպառազինությունից, կասպերը որոշակիորեն կարող են համեմատվել բակտրիացիների (եղեգնյա տեղական աղեղներ), սակերի (տեղական աղեղներ) հետ, իսկ կասպերի ակինակեներով զինված լինելը վկայում է նրանց սկյութական ծագման մասին: Պատահական չէ, որ Հերոդոտոսը նրանց հիշատակում է գանդարներից և դադիկներից հետո, իսկ կասպերից հետո նշում է սարանգներին: Վերջիններս գտնվել են XIV սատրապության մեջ, որը տարածվում էր VII սատրապությունից հարավ-արևմուտք: Ուրեմն, կասպերին կարող ենք տեղորոշել գանդարների հարևանությամբ, նրանցից հյուսիս, Հինդուքուշից հարավ, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի և Պակիստանի սահմաններին: Կասպերը, ամենայն հավանականությամբ, XV սատրապությունում զգալի թիվ են կազմել, որպեսզի լինելով սկյութական ցեղ՝ առանձին հիշատակվեին մյուս սակերի կողքին, կամ էլ իրենց հիշատակությամբ «պարտական» են XI սատրապության կասպերին: Ելնելով քննությունից՝ կարելի է ընդունել, որ երկու խումբ կասպերն էլ ունեցել են ընդհանուր սկյութական ծագում, ինչը պարզ երևում է հին աղբյուրներից: Այսպիսով, ասվածը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ կասպերը և վրկանները, համաձայն սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների, նույնանում են. առաջինը եղել է ցեղի ինքնանունը, իսկ երկրորդը՝ նույն ցեղի տոտեմը, որն աստիճանաբար դառնում է էթնոնիմ և առանձին դեպքերում կրում հավաքական բնույթ: Կասպ-վրկանները ցեղային տեղաշարժման արդյունքում հայտնվում են նաև Այսրկովկասում, որ ցույց են տալիս աղբյուրները: Ուրեմն, XI և XV սատրապությունները գտնվել են Միջին Ասիայում՝ աշխարհագրորեն տարբեր վայրերում, և Այսրկովկասում նրանց տեղադրության յուրաքանչյուր փորձ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

---

[44] **Kent R.G.,** նշվ. աշխ., էջ 137:

[45] **Արիանոս,** Ալեքսանդրի արշավանքը, էջ 97, 101, 132, 150-152, **Ռուփոս,** Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, էջ 330, 470, 476, 543:

О ЛОКАЛИЗАЦИИ XI И XV САТРАПИЙ АХЕМЕНИДСКОЙ ПЕРСИИ

ХОРИКЯН О. Г.

Резюме

Согласно данным первоисточников, каспии и гирканы идентифицировались: первое является самоназванием племени, второе-тотемом племени каспиев (“волк”), который со временем превращается в этноним собирательного характера. XI и XV сатрапии находились в Средней Азии, занимая разное географическое положение, и всякая попытка локализации их в Закавказье не соответствует исторической действительности.